

Александар Узелац
Филозофски факултет,
Београд

КУМАНИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ¹

„Они су дивљи народ који нићи сеју нићи жању. Немају колибе или куће, већ шаторе од филца који су им склоништва. Живе од млека, сира и меса... и сваки од њих има десет или дванаест коња тако добро обучених да их праће где год појеле. Прво зајашу једно, па следеће, а када су у походу сваки коњ има шорбу око вратца у коме је храна и он једе док праће господара који не спаје ни ноћу ни дању. Јашу тако жестиоко да за један дан и ноћ пређу ићи од шест, седам или осам дана... не иду опремљени, осим што имају одећу од овчијих кожа и носе са собом лукове и стреле”.

Робер де Клари,
учесник и историчар IV крсташког похода²

Кумани, номадски народ туркичког порекла који су средњовековни руски летописци називали Половцима, а арапски историчари Кипчацима, били су присутни јужно од Дунава још од последње четвртине XI века. Као плачкаши, чувари северних византијских граница и коначно као учесници у борби за осамостаљење Другог Бугарског царства против ромејске власти крајем наредног столећа, они су оставили дубоки траг у региону. Њихове миграције у Панонију и југоисточну Европу изазване сплетом економских и политичких узрока нису увек имале рушилачки карактер и дошљаци су се утапали у војни систем локалних

1 Текст представља допуњену верзију чланка „Куманите в средновековна Сърбия” објављеног у бугарском часопису *Анамнеза* 6 (2008) 163-179. <<http://anamnesis.info/anamneza/BRO16.htm>> Овом приликом изражавам дубоку захвалност др. Александру Николову, професору Историјског факултета Софијског универзитета „Св. Климент Охридски”, за пружене примедбе и сугестије током израде првобитне верзије текста.

2 Robert de Clari, *La Conquête de Constantinople*, ed. P. Lauer, Paris, 1924, 65-66.

држава дајући им неопходан потенцијал у људству и ратној вештини. Кумански таласи преливали су се један за другим све до краја прве половине XIII века, када је њихов последњи велики продор у југоисточну Европу уследио под притиском најезде Монгола.³

Византија је смогла снаге и умешности да искористи први талас новопридошлих Кумана против других номадских нападача. У бици епских размера код Левуниона 1091. године, сједињене византијско-куманске снаге разбиле су Печенеге, а недуго затим, Кумани се у склопу пограничне војске Царства срећу у суседству српских земаља. Историчар првих крсташких похода Алберт Ахенски помиње их код Београда већ током 1095-1096. године.⁴ До првих куманско-српских контаката дошло је можда већ у то време, а сасвим сигурно током XII века.⁵ Ако не раније, из казивања историчара Јована Кинама познато је да су се 1167. године, приликом угарско-византијских борби у Срему у војсци Манојла I Комнина (1143-1180) налазили заједно Срби и Кумани.⁶ Они

3 О Куманима и њиховом утицају на историју југоисточне Европе и околних простора постоји обимна литература, па овде реферишемо само на значајнија дела: П. Голубовский, *Печенеги, тюрки и половцы до наших дней* (История), Киев 1884; J. Marguart, *Über das Volkstum der Komänen*, Berlin 1914; С. Младенов, *Печенеги и узи-кумани во българската история*, Българска историческа библиотека IV Софиа 1931, 115-136 (=Младенов, *Узи-кумани*); Г. Федоров-Давыдов, *Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, Москва 1966; P. Diaconu, *Les Comans au Bas-Danube aux Xe et XIe siècles*, Bucharest 1978; П. Павлов, „Средновековна България и Куманите – Военнополитически отношения (1186-1241 г.)”, *Трудове на Великобългарския универзитет „Св. Св. Кирил и Методиј” – Исторически факултет* 27 (1989) 7-59; A. Pálóczy-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians – Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989 (Pálóczy-Horváth, *Cumans*); С. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990; В. Стоянов, *История на изучаването на Codex Cumanicus, Кумано-печенежки антропономи в България през XV век*, Софиа 2000 (=Стоянов, *Антропономи*); P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans (900-1204)*, Cambridge 2000, 80-116; N. Berend, *At the Gate of Christendom – Jews, Muslims and „Pagans” in Medieval Hungary c.1000-c.1300*, Cambridge 2001; V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Centuries*, trans. D. Badulescu, Cluj-Napoca 2003, 217-340; I. Vasary, *Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge 2005 (=Vasary, *Cumans and Tatars*); В. Стоянов, *Куманология – описи за реконструкција*, Софиа 2006.

4 *Recueil des Historiens des Croisades – Historiens Occidentaux*, IV, Paris 1879, 279.

5 Истраживање етничких кретања у Поморављу крајем XI – почетком XII века показује снажно присуство источњака, пре свега Печенеге, у овим крајевима који се лежали на ободу тадашњих српских земаља, М. Антоновић, „Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку”, *Моравска Србија – историја, култура, уметности*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 73-84. (са наведеним изворима и литературом).

6 *Ioanni Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonn, 1836, 271; *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Београд 1971, 97-98 (Ј. Калић, Н. Радошевић-Максимовић)

су се обрели у српским земљама почетком XIII века када је бугарски цар Калојан (1197-1207) уз њихову подршку помогао Стефану Немањићу у борби против брата Вукана око српског престола.⁷

Приликом монголске инвазије (1241-1242), већа група Кумана која је бежећи пред налетом нових дошљака са истока претходно потражила уточиште у угарским земљама, избегла је у пролеће 1241. године из Паноније на југ. Њихову епопеју овековечио је савременик Руђеро из Варадина који преноси како су Кумани, после насилне смрти свог вође Котијана, опљачкали централне делове Угарске и потом се, опустошивши данашњи Срем, спустили преко Саве „у Бугарску”.⁸ Размере њихових покрета могу се понешто осветлити и на основу речи једног списа посвећеног животима раних доминиканаца из пера њиховог сабрата Жерара Фрашеа (*Geraldus de Fracheto*). У овом тексту, писаном почетком друге половине XIII века, спомиње се да су напори мисионара који су радили на покрштавању Кумана у Угарској били осујећени због монголског напада, док се међу земљама по којима су се источњаци раштркали бежећи из Паноније набрајају поименце Грчка, Бугарска и Србија.⁹ Политичка нестабилност у Бугарској и позиви угарског владара Беле IV (1235-1270) навели су део Кумана на повратак у Панонију где су добили земљу за насељавање. Том приликом склопљен је брак између Белиног сина Стефана и једне куманске принцезе која је прешла у римокатоличку веру и добила име Елизабета.¹⁰ Из потомака дошљака који су остали на подручју средњовековног Балкана никле су бугарска владарска породица Тертера, локални господари у браничевској области, полубраћа Дрман и Куделин, као и управљач Видина

---

7 A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma 1859, 29-30, 33; В. Златарски, *Историја на Българската държава през средните векове*, III, София 1940, 149-150; К. Жиречек, *Историја Срба*, I, прев. Ј. Радонић, Београд 1952², 164-165. (=Жиречек, *Историја Срба*)

8 Rogerius, *Carmen miserabile*, ed. L. Juhász, *Scriptores rerum hungaricarum*, I, ed. E. Szentpétery, Budapest, 1937, 568. (=Rogerius)

9 „...Tunc intermissa est predicatio dictorum paganorum, donec ipsi Cumani post predictam Tartarorum persecutionem de diversis Grecie, Bulgarie et Servie et aliorum vicinorum regnorum partibus, in quibus erant dispersi”, P. Horváth, *Commentatio de initiis, ac maioribus Jazygum et Cumanorum eorumque constitutionibus*, Pest 1801, 116; N. Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*, Zürich 1913, 145.

10 Pálótzzi-Horváth, *Cumans*, 77-78; D. Sinor, „John of Plano-Carpini’s Return from the Mongols: New Light from a Luxembourg Manuscript”, *Journal of the Royal Asiatic Society* (1957) 202-205; П. Рокаи, З. Бере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 84-85.

Шишман.¹¹ Масовно насељавани у бугарским земљама, чини се да су се Кумани после свог покрштавања успешно утапали у локалну елиту, надокнађујући на тај начин недостатак домаће војне класе.¹²

Најамници у Драгутиновој и Милутиновој служби

О боравку Кумана у српским земљама током монголске инвазије и њиховој судбини немамо других података до Фрашеових вести. Они су поново срећу у држави Немањића тек три деценије касније, у својству најамника и у склопу тадашњих српско-угарских веза. Према сведочанству архиепископа Данила II, млади српски принц Стефан Драгутин, ожењен угарском принцезом Каталином, ћерком Стефана V (1270-1272) и Куманке Елизабете, настојао је да од свог оца краља Стефана Уроша I добије део земље на управу. Када није успео да своје захтеве оствари мирним путем, пошао је свом тасту и од њега добио као подршку угарске и куманске чете („силы многие љзыка оугрцскааго и коуманцскааго”).¹³ Преговори Уроша и Драгутина били су и после тога настављени, али нису уродили плодом, па је дошло до борбе. После одлучујуће битке код Гацка Урош је морао одступити са престола и предати власт Драгутину.¹⁴ С обзиром да је Стефан V умро 1272, а да је до расплета унутрашњих борби у Србији дошло четири године касније, јасно је да сукоб није био кратког даха. Изгледа да је Драгутинов одлазак у Угарску и помоћ коју је тада добио могла уследити у последњој години владавине Стефана V. Управо у време непосредно након његовог споразума са чешким краљем Пшемислом Отакаром II (1253-1278) у Пожуну (Братислава) 1271. године који је Угарској после вишедеценијских тешкоћа пружио краткотрајан мир на западу и могућност да се ангажује на својим јужним границама.¹⁵ Иако Кумани нису непосред-

11 Младенов, *Узи-кумани*, 127-130; Vasary, *Cumans and Tatars*, 65-66; Стојанов, *Антропономи*, 194-197. П. Павлов, „По вѣпроса на заселванята на Кумани в България през XIII в.”, II международен конгрес по българистика, *Доклаци* 6 (1987) 631-635.

12 A. Nikolov, „Cumani Bellatores in the Second Bulgarian State (1186-1396)”, *Annual of Medieval Studies at CEU* 11 (2005) 223-229.

13 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ед. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 17. (Variorum Reprints, London 1972; =Данило/Даничић); Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 16. (=Данило/Мирковић).

14 Данило/Даничић, 13-19; Данило/Мирковић, 14-18.

15 Обично се узима да је сукоб између Уроша и Драгутина био краткотрајан и да је кулминирао тек 1276, али су становиште о његовом ранијем почетку изнели и неки старији историчари: V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoleća*, I, Zagreb 1985², 250; В. Мошин, „Балканската дипломатија и династичките

но поменути у окршају код Гацка, њихово учешће се на основу континуитета Даниловог излагања чини извесним. Спољна војна и политичка потпора представљала је један од кључних чинилаца који су Драгутину обезбедили победу.¹⁶

Кумане је као најамнике сасвим извесно користио Драгутинов млађи брат и наследник Стефан Урош II Милутин (1282-1321). Обавештења овог пута не долазе од српских извора, већ од византијског ексцара и историчара Јована Кантакузина. Он преноси да је крајем 1320. године једно српско посланство приспело у Константинопољ са циљем да тражи враћање неких две хиљаде Кумана које је цар Андроник II (1282-1328) узајмио од српског владара, али их није вратио.¹⁷ Претпоставља се да је Милутин настојао да поново обезбеди њихове услуге због угарске претње која је тада притискала северне границе његове државе.¹⁸ О околностима и времену доласка ове групе Кумана из Србије у Византију Кантакузин не говори, али се из других извора може о томе нешто више сазнати. Познато је да је 1312. године Милутин пружио војну помоћ Византији, уздрманој дејствима једне групе Турака која се учврстила у Галипољу и одатле узнемиривала околне области. Кантакузинов савременик, историчар Нићифор Григора, говорећи о овим догађајима наводи да су, у немогућности да сами изађу на крај са њима, Ромеји одлучили да доведу неке најамнике са стране и да је у том циљу Андроник II послао молбу за помоћ свом зету Милутину. Из Србије је тада приспело „две хиљаде одабраних коњаника” који су заједно са византијским снагама опсели Турке и држали их у обручу, доприневши тако њиховом коначном слому.¹⁹ Идентична бројка, поменута у Кантакузиновом казивању и везано за српску војну експедицију о којој говори Григора, навела је савремене историчаре да у овој савезничкој помоћи виде долазак куманских најамника.²⁰

бракови на кралот Милутин”, *Споменици за средновековна и поновата историја на Македонија*, II, Скопје 1977, 123-124.

16 Vasary, *Cumans and Tatars*, 99-100.

17 *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I, ed. L. Schopen, Bonn 1828, 35 (=Cantacuzenus); *Византијски извори за историју народа Јужославије*, VI, Београд 1989, 307-308. (С. Ћирковић, Б. Ферјанчић; =ВИИНЈ, VI)

18 *Историја српског народа*, Београд 1981, 475. (С. Ћирковић)

19 *Nicephori Grigora Byzantina Historia*, I, ed. L. Schopen, Bonn 1829, 262-263, 267-269 (=Gregoras); ВИИНЈ, VI, 184-188. (С. Ћирковић, Б. Ферјанчић)

20 L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe: Le kralj Milutin*, Thessaloniki 1978, 70; M. Bartusis, *The Late Byzantine Army – Arms and Society 1204-1453*, Philadelphia 1992, 83 (=Bartusis, *Byzantine Army*); Vasary, *Cumans and Tatars*, 118-119; G. Škrivanić, „О најамничкој војсци у средњовековној Србији”, *Војноисторијски гласник* 1 (1954) 86. (=Škrivanić, *Најамничка војска*) Шкриванићев закључак да је овом војском командовао „неки краљев рођак” је произвољан.

Упадљива је и Григорина вест да се војска послата у помоћ 1312. године састојала искључиво од коњице, што такође поткрепљује тврдњу да се ради о Куманима.

Из другачије перспективе ове борбе у Тракији осликава казивање архиепископа Данила II које ставља акценат само на српске успехе, потпуно изостављајући учешће византијских снага. Према његовим речима, Милутин је, удовољавајући Андрониковој молби, послао на Турке своје „сродство” и „телесну стражу” („*ыранкник*”) који су их победили тако да су „њихови градови били порушени, богатство разграбљено, а од њих се нико није избавио”.²¹ Поредеш и узимајући у обзир Григорине и Данилове наводе о карактеру српске војне помоћи намеће се закључак да би управо тих две хиљаде коњаника могло представљати Милутинову телесну стражу коју помиње српски архиепископ, односно да су управо њу чинили прекаљени Кумани које је 1320. године владар настојао да врати у Србију.

Важна улога куманског одреда у Милутиновој служби о коме занимљиво у српским изворима нема података, није изненађујућа. Овај немањихки владар се у великој мери ослањао на најамнике из редова источних народа: Јасе (Алане) и Татаре избегле из црноморских степа, као и на византијске ренегате Туркопуле (потомке турских најамника и хришћанки). Значај источњака у средњовековној Србији показао се током грађанског рата између Милутина и Драгутина који је избио почетком XIV века.²² Када је Драгутин абдицирао са рашког престола и предао власт млађем брату, задржавајући северне крајеве државе под својом влашћу, он је то учинио под условом да се после Милутинове смрти престо врати његовим потомцима. Милутин ипак није имао намеру да испоштује споразум и своје директне наследнике искључи из породичне баштине. То је био главни узрок сукоба који је избио на самом почетку XIV века и потрајао готово читаву деценију.²³ У његовој одлучујућој фази, око 1310-1311, Милутин се, суочен са одметањем своје властеле, нашао у изузетно великим тешкоћама. Међутим, према речима Даниловог настављача, унајмљивање источњака у правом тренутку било је пресудно да се ситуација преокрене и он оствари победу.²⁴ Иако није изричито споменут, кумански одред вероватно је учествовао у тим борбама заједно са Аланима, Татарима и Туркопули-

21 Данило/Даничић, 145; Данило/Мирковић, 109-110.

22 О томе види детаљније у А. Узелац, „Источњачки најамници у Србији почетком XIV века”, *Весник војног музеја* 34 (2007) 29-37 (са наведеним изворима и литературом).

23 М. Динић, „Однос краља Милутина и Драгутина”, *Зборник радова Византолошког института* 3 (1955) 49-82.

24 Данило/Даничић, 358-359; Данило/Мирковић, 273.

ма. Недуго по окончању конфликта, када су се Туркопули побунили против Милутинове намере да им уместо сталних исплата одреди земљу за издржавање, управо је владарева (куманска!?) телесна стража угушила њихов покрет и нанела им тежак пораз.²⁵

Следећи Милутинов пример, потоњи српски владари из династије Немањића Стефан Дечански (1321-1331) и Стефан Душан (1331-1355) такође су своју личну гарду врбовали из редова страних најамника, с тим што су њу по правилу чинили западњаци: Каталанци и Немци.²⁶ По постојећим подацима, каснији најамнички одреди никада нису достигли знатну бројку од 2.000 Кумана што је још један показатељ њихове важности и значаја.²⁷ Ипак, најамничка војска је у начелу била скупа за издржавање и када није постојала потреба за њеним сталним држањем под оружјем, она се могла уступити. Зарад одређених политичких интереса, Милутин је 1312. године то и учинио.

Извесно је да се Кумани, упркос Милутиновом одлучном настојању на двору Палеолога, никада нису вратили у Србију. На њих се наине рачунало у предстојећем грађанском рату између Андроника II и његовог унука, потоњег Андроника III (1328-1341), који је дубоко потресао Царство. Неколико година касније, тачније пре октобра 1327. године, они су из Тракије били пресељени на егејска острва Лемнос, Тасос и Лезбос, због страховања да би се могли придружити Татарима кана Узбека (1313-1341) који су у то време узнемиравали византијске области.²⁸ Ова најамничка групација која је током своје бурне каријере била у служби српског краља и византијског василевса после тога нестаје из извора. Кантакузинов спомен њиховог исељавања из Тракије на Егејска острва уједно је у последњи хронолошки гледано податак везан за куманско присуство у средњовековним балканским земљама.

Кумани у српским средњовековним изворима

У делима хагиографа српских краљева и архиепископа Данила II и његовог непознатог настављача који су писали у првој половини XIV века, Кумани се срећу у више наврата. Поред њиховог присуства у унутрашњим сукобима између краља Уроша I и његовог наследника

---

25 Данило/Даничић, 143-144; Данило/Мирковић, 108-109.

26 Š. Ljubić, *Listine o odnošajah između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, II, Zagreb 1870, 11, 111; Жиречек, *Историја Срба*, II, 110-114; М. Динић, *Из српске историје средњега века*, Београд 2003, 432-451.

27 Škrivanić, *Најамничкај војска*, 87; А. Веселиновић, „Војска у средњовековној Србији”, *Војноисторијски гласник* 1-2 (1994) 411-412.

28 Santacuzenus, I, 259; ВИИИЈ, VI, 319 (С. Ђирковић, Б. Ферјанчић); Bartusis, *Byzantine Army*, 83; Vasary, *Cumans and Tatars*, 119.

током седамдесетих година XIII века, спомињу се у бурним догађајима са краја XIII века и борбама које су Драгутин и Милутин водили са господарима Браничева, полубраћом Дрманом и Куделином. Као резултат ових сукоба, области Браничева и Кучева су 1292. године ушле у састав српских земаља.²⁹ Браничевски господари су претходно обезбедили помоћ прекодунавских куманских и татарских одреда и успели да за кратко освоје Драгутинове земље.³⁰ Тада је пострадао и манастир Жича на Милутиновој територији који је, како преноси Данилов настављач, „дуго времена стајао у пустоши наиласком безбожног народа куманскога.”³¹

Док Данило и његов настављач Кумане и друге источне народе: Јасе, Татаре и Турке, увек спомињу под њиховим правим именом, у каснијим текстовима ова дистинкција се губи. Како услед временске удаљености од самих догађаја о којима сведоче, тако и због постепеног продирања византијског манира архаизирања етнонима под утицајем странаца који пишу у Србији. Григорије Цамблук тако Татаре назива *Готима*, док Константин Филозоф понекад за њих употребљава име *Персијанци*.³² Овај манир видљив је и у тзв. *Старијум српским лејописима*, писаним у другој половини XIV века. Говорећи о бици код Велбужда 1330. године, они помињу бугарског цара Михаила Шишмана (1323-1330), сина некадашњег управљача Видина, као „скитског војначелника”.³³ Код неких византијских писаца Скитима се називају како Кумани, тако и Татари за које је познато да су били у саставу бугарске војске код Велбужда.³⁴ Међутим, у овом контексту „скитски” са-

29 О новијој интерпретацији и прецизном датовању ових догађаја види: С. Мишић, „Српско-бугарски односи на крају 13. века”, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 335-336 (=Мишић, *Српско-бугарски односи*); А. Узелац, „'Кан' Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века”, *Војноисторијски гласник* 1 (2009) (у штампи).

30 Данило/Даничић, 115; Данило/Мирковић, 87.

31 Данило/Даничић, 371-372; Данило/Мирковић, 283-284. У старијој литератури се углавном наводило мишљење да је Жича пострадала током потоњег похода видинског кнеза Шишмана. Међутим, управо су браничевски господари Дрман и Куделин, као и Кумани у њиховој служби, били одговорни за страдање седишта српске архиепископије, А. Узелац, „Ко је спалио Жичу?”, *Браничевски гласник* 6 (2009) 1-12; Мишић, *Српско-бугарски односи*, 335.

32 Я. Шафарикъ, „Животъ краля Стефана Дечанског?”, *Гласник Друштва србске словесности* 11 (1859) 71; В. Јагић, „Константин Филозоф и његов живот деспота Стефана Лазаревића”, *Гласник српског ученог друштва* 42 (1875) 271-274.

33 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и лејописи*, Сремски Карловци 1927, 78-79, 103.

34 Увод Душановог законика помиње *црне Тајаре* у саставу бугарске војске, Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, Београд 1960, 84. Византијски историчар

свим сигурно не подразумева „татарски”, јер се у *Лейџоисима* Татари називају својим правим именом. Да ли су њихови састављачи, употребљавајући антички збирни назив за народе црноморске степе, можда мислили на куманско порекло овог бугарског владара? У сваком случају, у српској средњовековној књижевности се за Бугаре не користи назив *Скиџи*, па се може претпоставити да је тако.

На занимљив спомен Кумана и Бугара наилази се у једном апокрифном спису насловљеном *Казивање пророка Исаије, како га је анђеоло узнео до шреће неба*.³⁵ Према једном становишту, првобитна верзија овог текста је у ствари превод са грчког и, како се то може показати на основу локализације месних имена и очувања култа свеца Исаије, вероватно је настала на простору између Сердикe и Скопља почетком друге половине XI века.³⁶ Према другим, потоњим мишљењима, спис својим садржајем и начином излагања, иако се ослања на грчке узоре, јесте изворно словенски.³⁷ У тексту се, између осталог, говори како је старозаветни пророк водио сеобу једног дела „Кумана који се називају Бугарима” („*Кумани, реком Бугаре*”) у Карвунску земљу (данашња јужна Добруца). Веза два народа објашњава се на следећи начин: „После смрти цара Испора (Аспарух), назваше Кумане Бугарима, јер су они пре њега били веома погани, такође и безбожни и у многим нечастима и непрестано су много година били непријатељи грчком царству”.³⁸ Везе прабугарског и куманског етноса изнете у овом спису алгоричког су карактера и тешко се могу помирити са познатим историографским фактима. На основу тога, изгледа да се у јединој сачуваној, српској редакцији овог текста која је много познијег датума, чува спомен Кумана, не као етничке одреднице, већ са значењем „пагани”.

Нићифор Григора за њих користи назив *Скиџи*, Gregoras, I, 455; ВИНЈ, VI, 208. (С. Ђирковић, Б. Ферјанчић)

35 Спис је издат у више наврата: Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.”, *Споменик Српске краљевске академије* 3 (1890), 190-193. (=Стојановић, *Хрисовуљи*); Ђ. Иванов, *Боџомилски књиџи и леџенди*, Софија 1970, 280-287 (Иванов, *Боџомилски књиџи*); В. Ђепкова-Заимова, А. Милтенова, *Историко-аџокалџиџичнаџа књиџнина вџв средновековна Бџлџарџа*, Софија, 1996, 195-198. (=Заимова, Милтенова, *Књиџнина*)

36 К. Лиречек, „Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља”, прев. И. Синдик и Ј. Радонић, *Зборник Конџтанџина Лиречекџа*, I, Београд 1959, 522-523.

37 Иванов, *Боџомилски књиџи*, 276-280.

38 Стојановић, *Хрисовуљу*, 191; Иванов, *Боџомилски књиџи*, 282; Заимова, Милтенова, *Књиџнина*, 196.

Антропоними и топоними куманског порекла

За разлику од наративних, документарни извори, односно повеље Неамњићких владара пружају много више куманских трагова у средњовековној Србији и то захваљујући свом богатом антропономастичком и топономастичком материјалу. Још у првој повељи краља Стефана Првовенчаног (1196-1228) манастиру Жичи издатој после 1219. године спомињу се тројица људи који носе име **Коуманц**.³⁹ У Хиландарској повељи краља Милутина, издатој пре 1302. године среће се неки **Коуманици си дхтику**.⁴⁰ Међу људима властелинства манастира у Бањској између 1313 и 1318. наводе се **Команц** и **Коуманици**.⁴¹ У каснијим документима, нарочито Другој Дечанској хрисовуљи Стефана Дечанског из 1330-1331 и Трећој Дечанској хрисовуљи Стефана Душана из 1343-1345, сусреће се неколико куманских етнонима: **Коуманици**,⁴² **Коуманици**,⁴³ као и патроним **Коумановици**.⁴⁴ Истовремено, два човека по имену **Коуманц** спомињу се у попису имања Хтетовског манастира из 1343. године.⁴⁵

Списак се овим примерима не исцрпљује. Осим етнонима, повремено се у документарним изворима налази на лична имена која су савсим сигурно куманског порекла. Тако се у Другој и Трећој Дечанској повељи среће **Котениц**,⁴⁶ као и више људи који носе име **ишицманц**,⁴⁷ а у Светоарханђеловској хрисовуљи цара Стефана Душана из 1348-1350. године наводи се неки **Дрицманц**.⁴⁸ Коначно, ова имена нису била ограничена само на ниже друштвене слојеве и у повељи босанског бана Ма-

39 F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Wien 1858, 12.* (=Miklosich, *Monumenta Serbica*)

40 Miklosich, *Monumenta Serbica*, 60.

41 М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986, 105, 110.

42 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске Хрисовуље*, Нови Сад 1976, 119, 203. (=Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*)

43 Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 84, 90, 177

44 Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 143.

45 Ј. Славева, „Попис на имотите на хтетовскиот манастир од 1343 година”, *Споменици за средновековата и њоновата историја на Македонија*, III, Скопје 1980, 296, 298.

46 Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 258. Име куманског кнеза Котијана који је водио њихову сеобу у Угарску у освит монголске инвазије посведочено је у руским летописима као **Котѣнѣ**, **Котанѣ** и **Котѣнѣ**: *Полное собрание русских летописей* (=ПСРЛ), I, Ленинград 1926, 446, 504 (*Лаврентьевская летопись*); ПСРЛ, III, Москва-Ленинград 1950, 62 (*Новгородская первая летопись*). Руђеро из Варадина га назива *Kuthen*, Rogerius, 553-554.

47 Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 9, 121, 122, 158, 248, 251.

48 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 107.

теја Нинослава Дубровнику из 1249. године налази се међу клетвеницима казнац **Бѡцѡманѡ**.⁴⁹ Као пример фреквентности имена Куман и његових изведеница могу послужити резултати анализе етничке структуре становништва источне Македоније у првој половини XIV века која је показала да се она срећу у отприлике 0.5% случајева свих забележених антропонима.⁵⁰

Са друге стране, чак и сумарни поглед на данашњу топографију Балканског полуострва и околних земаља показује веома често сусретање са „куманским” местима. Куманово (Македонија), Куманис (Κουμανηξ, Пелопонез), Комана (Comana, Добруца), Команешти (Comanesti, Молдавија), Куншаг и Кишкунхалаш (Kunság, Kiskunhalas, Панонија), само су неки од најочигледнијих примера.

Српске средњовековне повеље забележиле су више таквих насеља која су углавном касније нестала. Село Куманија у Мачви, траг њихове сеобе из угарских крајева у пролеће 1241. забележено је у Раваничкој повељи кнеза Лазара Хребелановића. У истом документу среће се и село **Кѡцманѡ** на простору Браничева.⁵¹ Топоним Дрмно код Костолца, добио је свакако име по некадашњем господару ове области пре преласка под српску власт, Дрману.⁵² Једно село **Кѡцманѡво** које се налазило недалеко од Призрена помиње се у Дечанским хрисовуљама, као и у повељи Стефана Дечанског призренској епископији из 1326. године.⁵³ У даровници истог владара Хиландару изdatoј годину дана касније, среће се насеље по имену **Кѡманѡво селиште**.⁵⁴ Порекло једног броја топонима као што су Куманица или Куновица, није расветљено, иако постоји могућност да су и она куманског порекла. Ипак, настојања поје-

---

49 Miklosich, *Monumenta Serbica*, 33. Вероватно изведено од имена бугарског цара Јована Асена I Белгуна (1190-1196) који је такође био куманског порекла. О имену *Белѡун*, види наведену литературу у И. Божилов, *Фамилијѡта на Асеневици (1186-1460) – генеалогѡја и ѡпросѡѡграфѡја*, Софија 1994, 35, н. 2; О звању казнаца који је представљао највишег чиновника задуженог за цивилне послове: М. Благојевић, *Државна уѡправа у срѡским средњовековним земљама*, Београд 2001, 17-24.

50 З. Боковић, „Становништво источне Македоније у првој половини XIV века”, *Зборник радова Визанѡлошког инѡтитута* 40 (2003) 173-175.

51 Miklosich, *Monumenta Serbica*, 199.

52 М. Динић, *Срѡске земље у средњем веку (истѡријско-геѡграфске стѡудије)*, Београд 1978, 84-85.

53 Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 65, 98-99, 194-196; С. Новаковић, *Законски сѡмоменици срѡских државѡ средњег века*, Београд 1912, 639, 646 (=Новаковић, *Законски сѡмоменици*)

54 Стојановић, *Хрисовуљи*, 25; Новаковић, *Законски сѡмоменици*, 396, 398.

диних истраживача да у називима жупа Комарница или Алтин виде куманске трагове не могу се прихватити.⁵⁵

Нека од наведених личних имена (Шишман, Дрман) свакако су била довољно добро позната и чувена широм балканских простора да представљају одраз одређене моде и не могу осликавати трагове нечијег порекла. Примера ради, ни данашња имена Филип или Александар, распрострањена широм света, свакако не указују на нечије грчко порекло, као ни уосталом многа друга која вуку порекло из античке или библијске традиције. За етнониме коришћене у функцији имена (Коман, Куман, Куманин) може се изрећи слична констатација. Вероватно је да су у време када су посведочени у повељама (XIII-XIV век), увелико одомаћени, они већ преузели функцију уобичајених личних имена. Уз то, треба напоменути да се наведени примери не срећу компактно и уз то, када се погледа структура насеља где су забележени, у друштву словенских и хришћанских антропонима. С обзиром да наведене повеље покривају поморавске, косовско-метохијске крајеве и Македонију, ова имена не могу се везати ни за неко одређено уже географско подручје. Међутим, управо учесталост и раштрканост антропонима и топонима куманског порекла широм српског етничког простора указује да је, макар и посредно, утицај Кумана у средњовековној Србији био много већи него што се може наслутити на основу ретких обавештења о њиховој војној служби.

Summary

Cumans, nomadic Turkic people originally from Pontic-Caspian steppe, were above all important military factor in Southeastern Europe during the Middle Ages. First contacts between Cumans and Serbs took place at the end of the 11th – beginning of the 12th century. Cuman presence in Serbian lands is attested from mid 13th century, when, according to a western contemporary source, group of nomads fled from Hungary and found refuge in Bulgaria, Greece and Serbia during the Mongol invasion (1241-1242). As mercenaries, Cumans participated in the struggle between king Stephen Uroš I and his son Stephen Dragutin in the years of c.1271-1276. Dra-

55 I. Schütz, „Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l’onomastique de Kosovo”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1986) 293-300. Треба напоменути да овај чланак садржи фактографске грешке и неутемељене закључке. Упркос ауторовим тврдњама, име жупе Комарница, назване по истоименој реци старије је од XI века и не може повезати са Куманима. О области Алтин, чије име је изведено не од турског *altin* или *altün* – „злато, златни” као што аутор тврди, већ од латинског *altus* – „висок”, види Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 153-166.

gutinÆs younger brother and successor king Stephen Uroš II Milutin (1282-1321) also employed Cuman horsemen, totaling 2.000 in number, thus being the largest foreign military contingent in Medieval Serbia. They apparently also represented royal bodyguard. In 1312 they were ceded to Byzantine emperor Andronicus II. Eight years later, Milutin vainly insisted on their return; eventually in 1327 Cumans were settled on Aegean islands.

In Serbian sources written in the first half of the 14th century (Lives of Serbian kings, by archbishop Daniel II and his continuator) Cumans were always mentioned under their proper name; distinguished from other eastern peoples – Tatars, Alans and Turks, as well. In later texts (so-called Old Serbian Chronicles, dated from late 14th century) this trait fades, due to the temporal distance from the events they describe and also due to the penetration of byzantine manner of archaizing contemporary ethnonyms in Serbian medieval literature. Therefore, itÆs not surprising that in those documents one can find term Scythians instead of Cumans. Another result of this process was that Cuman acquired new meaning ù „heathen”, as in the text commonly known as Bulgarian Apocryphal Chronicle.

In the royal charters of Nemanjić dynasty dated from 13th-14th century, there are many personal names and place-names of Cuman origin. Their frequency and diffusion indicates that the influence of those resilient, warlike and omnipresent nomads, although indirectly, had been far greater in Medieval Serbia than one can discern from scarce information regarding their military service.